

Олександр Іщук, Наталія Николаєва

ЗАСТОСУВАННЯ РАДЯНСЬКИМИ СПЕЦСЛУЖБАМИ ДОПОМІЖНИХ ЗАСОБІВ У БОРОТЬБІ З ПІДПІЛЛЯМ ОУН ТА УПА

Протистояння між органами НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) та підпіллям Організації Українських Націоналістів бандерівського спрямування — ОУН й Української Повстанської Армії — УПА, яке тривало в період з 1944 до 1955 р., вирізнялося особливою жорстокістю. Для боротьби проти українського визвольного руху чекісти застосовували не лише зброю, а й хитрість та підступність, використовуючи найновіші досягнення техніки. В міру своїх можливостей тим самим їм відповідали й українські підпільники.

Спробуємо проаналізувати найбільш показові допоміжні засоби проти українського визвольного руху, що їх використовували чекісти. Під допоміжними засобами розуміємо розшукових собак, отруйні речовини, міни та бомби, радіосингналізаційну техніку, розвідку з літаків тощо.

На сьогодні ця тема мало вивчена, хоча частково відображена у працях Д. Веденєєва, В. Сергійчука, А. Русначенка та ін. Окремі документи, які містять інформацію з цієї теми, опубліковано у виданні «Літопис УПА» та інших збірниках документів.

Наша розвідка не претендує на вичерпний аналіз цієї теми. Метою публікації є проаналізувати показові випадки застосування органами держбезпеки УРСР допоміжних засобів у боротьбі з підпіллям ОУН і УПА.

Актуальність праці зумовлена необхідністю всебічного вивчення українського визвольного руху, у ній використано досі мало відомі дослідникам архівні документи українського підпілля та органів державної безпеки УРСР, які зберігаються у фондах Галузевого державного архіву (ГДА) СБ України.

ВИКОРИСТАННЯ СЛУЖБОВИХ СОБАК

Одним з успішних спеціальних методів, який використовували органи МГБ УРСР в боротьбі проти підпілля ОУН і УПА, було застосування службово-розшукових собак.

Слід зазначити, що практика використання собак із розшуковою метою має досить тривалу історію. Протягом кількох останніх століть розшукових собак використовувала поліція багатьох європейських країн. Досить згадати хоч би оповідання про Шерлока Холмса, події Першої світової війни, використання собак у німецькій армії у 1939-1945 рр. тощо.

Радянські спецслужби взяли до уваги світовий досвід. Цікаві результати його застосування викладено в довідці з успішного використання службово-розшукових собак проти підпілля за січень-квітень 1949 р. за підписом заступника міністра МГБ УРСР М. Попереки.

У довідці зазначено, що службово-розшукові собаки надавали значну допомогу у проведенні чекістсько-військових операцій із розшуку та ліквідації підпільників ОУН. Собак тренували спеціально вишколені військовослужбовці-інструктори, які відповідали за їх безпосереднє використання в бойових умовах. Під час розшукових операцій інструкторів із собаками використовували для виявлення бункерів та слідів підпільників.

Знаючи про це, підпілля ОУН видало спеціальну інструкцію про те, як уникати переслідування собак. У разі збройної сутички підпільники насамперед намагалися вбити службово-розшукову собаку або її інструктора. Солдати внутрішніх військ МГБ, які брали участь в операціях, дбали про охорону службово-розшукових собак та їхніх інструкторів, намагалися прикривати їх вогнем.

Станом на 1 травня 1949 р. за штатом у частинах військ МГБ Українського округу необхідно було утримувати 507 службово-розшукових собак. Реально ж у той період на території західних областей України використовували 444 службово-розшукові собаки, в тому числі в областях: Львівській — 91, Дрогобицькій — 63, Тернопільській — 69, Рівненській — 68, Станіславській — 119, Волинській — 34¹.

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки (ГДА СБ) України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 60.

За час від 1 січня до 1 травня 1949 р. у результаті застосування службово-розшукових собак органи МГБ знешкодили 52 підпільники, з яких 7 — захоплено живими, 22 — вбито, 23 — затримано.

Наведемо найхарактерніші випадки вдалого застосування службово-розшукових собак під час проведення чекістсько-військових операцій із ліквідації підпільників ОУН і УПА.

Так, 27 лютого 1949 р. о 23.00 пошукову групу 6-ї стрілецької роти (СР) 332-го стрілецького полку (СП) при підході до с. Йосиповичі Стрийського р-ну Дрогобицької (нині — Львівської) обл. обстріляно із засідки, внаслідок чого загинув рядовий зі складу пошукової групи, були поранені рядовий військ МВД та дільничний міліціонер, які перебували у складі наряду. Учасникам нападу вдалося безперешкодно втекти.

На місце події виїхав командир 6-ї СР 332-го СП із групою солдатів, інструктором служби собак мол. серж. Коноваловим та розшуковим собакою Джоєм.

Пущений на обшук місцевості собака виявив три сліди, які йшли в різних напрямках. Коновалов пустив собаку по одному із цих слідів. Опрацьовуючи його, собака пройшов полем 4 км і привів наряд на хутір Піддембіна Стрийського р-ну до будинку місцевого мешканця Плахти, де в підвалі будинку виявив сховище. У ньому під час збройної сутички було вбито три підпільники ОУН².

1 березня 1949 р. військова група 2-го стрілецького батальйону (СБ) 91-го стрілецького полку (СП) з інструктором служби собак мол. серж. Мельниковим та розшуковим собакою Дінкою проводила операцію із розшуку підпільників ОУН у лісовому масиві Старосамбірського р-ну Дрогобицької (нині — Львівської) обл.

О 9.30 ранку інструктор служби собак 4-ї стрілецької роти (СР) мол. серж. Мельников, йдучи попереду пошукової групи, пустив собаку Дінку обшукати місцевість. У результаті ретельного пошуку собака виявив криївку, у якій було 11 підпільників. На пропозицію здатися живими підпільники відкрили сильний вогонь з автоматичної зброї, зав'язалася перестрілка. Під час бою 10 учасників ОУН загинули, а одного захопили живим.

Таким чином, внаслідок умілого використання розшукового собаки Дінки чекісти повністю знищили надрайонний провід ОУН³.

2 квітня 1949 р. пошукова група 86-го СП з інструктором служби собак мол. серж. Успенським та розшуковим собакою Рексом, здійснюючи пошук, виявила в одному з будинків мешканця села Трибухівці Бучацького р-ну Тернопільської обл. трьох підпільників ОУН та зав'язала з ними перестрілку. У результаті бою двох підпільників ОУН було вбито, а третій, поранений в руку, утік. Пущений на його переслідування собака Рекс пробіг близько одного кілометра, наздогнав підпільника й повалив його на землю. Підпільник не розгубився і вчинив збройний спротив, однак його вбили солдати наряду, які наздогнали його. Підпільник виявився керівником місцевої боївки ОУН⁴.

Успішне використання собак у боротьбі з підпіллям спонукало МГБ УРСР та внутрішні війська МГБ Українського округу до заходів, спрямованих на забезпечення ширшого використання службово-розшукових собак під час здійснення чекістсько-військових операцій із розшуку підпільників ОУН і УПА. Однак підпілля ОУН і УПА призвичаїлося до такого методу роботи чекістів і, знаючи про активне використання розшукових собак, застосовувало проти них свої заходи безпеки. Зокрема, щоб збити собаку зі сліду, підпільники посипали сліди перцем, змащували підошви взуття бензином, ацетоном й іншими сильнодіючими засобами. У разі безпосереднього зіткнення з чекістськими групами, які використовували розшукових собак, підпільники ліквідували їх. Завдяки цим заходам безпеки доволі часто використання розшукових собак не приносило очікуваного успіху чекістам.

КОМБІНАЦІЇ З ПРИМАНКАМИ

Значно витонченішим методом боротьби з повстанцями були комбінації з приманками. Це особливий вид діяльності МГБ УРСР з метою розгрому підпілля ОУН і УПА. Аби спровокувати підпільників ОУН на збройні сутички та знищити їх із засідки,

³ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 61.

⁴ Там само. — Арк. 63-64.

² ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 62.

Чекістсько-військова група Славського райвідділу УМГБ у Дрогобицькій області зі службово-розишуковим собакою перед операцією проти підпільників ОУН(б). 1951 р.

співробітники МГБ УРСР готували приманки — наприклад, цінний вантаж начебто без охорони, або імітували нечисленні військові групи.

Лише за час від 1 грудня 1945 р. до 15 січня 1946 р. районними відділами НКГБ по Львівській області було проведено 175 комбінацій із приманками. З них 44 виявилися успішними, а 131 — безрезультатна⁵.

Суть комбінацій із приманками добре видно з наведених нижче прикладів. 4 грудня 1945 р. в с. Юшкевичі Глинянського р-ну Львівської обл. скеровано групу працівників районного комітету КП(б)У та районного відділу НКВД, які залишилися там ночувати. Співробітники райвідділу НКГБ, знаючи, що підпільники спробують здійснити напад на цю групу, поблизу будинку, де вона ночувала, влаштували велику засідку.

⁵ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 25.

Вночі до будинку підійшли 4 озброєні підпільники ОУН. У результаті дій засідки їх усіх захоплено живими, а одного поранено⁶.

Тоді ж Бродівський районний відділ НКВД отримав дані, що на околицю лісу біля с. Монастирок іноді приходять підпільники ОУН. Співробітники Бродівського райвідділу НКВД влаштували неподалік засідку, а як приманку на околиці лісу залишили двох осідланих коней. Через кілька годин із лісу вийшов один озброєний підпільник, який помітив коней, що паслися неподалік, і зробив два постріли з гвинтівки в повітря, аби перевірити, чи немає нікого неподалік. Відтак із лісу вийшов ще один підпільник, після чого обидва пішли до коней, аби забрати їх. Бійці засідки затримали обох підпільників живими. Виявилося, що це були члени боївки ОУН Мар'яна Кравчука — «Малинового»⁷.

Поряд з успішними комбінаціями з приманками вистачало й невдалик. Так, у ніч на 9 грудня 1945 р. Львівський райвідділ НКВД під час проведення операції виявив схованку, було вбито 2 підпільники. Знаючи, що підпільники обов'язково повернуться до бункера, аби забрати й поховати загиблих, чекісти вирішили не чіпати трупів, а поряд із криївкою залишили добре озброєну засідку. Однак протягом 2-х днів до бункера ніхто не приходив, й операція з приманкою позитивних результатів чекістам не принесла⁸.

Куликівський райвідділ НКВД Львівської обл. отримав інформацію про те, що в ніч із 5-го на 6-е грудня 1945 р. в с. Блищеводи мають прийти 7 підпільників ОУН.

У зв'язку з цим до села скерували працівника районного комітету КП(б)У, який залишився там на ніч під прикриттям виставленої засади підрозділу внутрішніх військ НКВД.

Однак командир бригади внутрішніх військ НКВД, не поставивши до відома начальника райвідділу НКВД, наказав своїм бійцям знятися із засади й послав їх на іншу операцію, що й було виконано. Разом з бійцями із села пішов і працівник райкому КП(б)У.

Між тим, цієї ночі в село приходили підпільники ОУН і зранку безперешкодно повернулися до лісу⁹.

⁶ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 25-26.

⁷ Там само. — Арк. 27.

⁸ Там само. — Арк. 27-28.

⁹ Там само. — Арк. 28.

Іноді доходило до курйозів. Навесні 1950 р. чекістсько-військова група Межиріцького райвідділу МГБ Рівненської обл. в одному із сіл влаштувала засідку для захоплення або знищення боївки районного провідника ОУН «Славка», який, за наявними у чекістів даними, мав прийти в село до своїх довірених осіб.

Однак засідку в перший же день розконспірувало місцеве населення, бо солдати голосно розмовляли між собою.

Начальник райвідділу МГБ майор Успенко, який очолював засідку, десять днів просидів зі своїми бійцями в будинку, поки хтось із підпільників або їхніх прихильників не наклеїв на дверях записки такого змісту: «Група МГБ, не сидіть даремно, ми все одно не прийдемо»¹⁰.

Комбінації з приманками, як бачимо, не завжди приносили успіх чекістам. До того ж методи радянських спецслужб невдовзі стали добре відомі місцевому населенню. Служба безпеки ОУН і УПА вимагала від підпільників максимальної уважності та спостережливості, щоб не стати жертвою операцій із чекістськими приманками.

ВИКОРИСТАННЯ ЛІТАКІВ, ВИБУХОВИХ ПРИСТРОЇВ

НКВД у боротьбі з підпіллям, починаючи з 1944 р., дедалі ширше застосовував різноманітні технічні засоби. В окремих виданнях з історії УПА згадано про те, що в 1944–1945 рр. органи НКВД під час проведення масових облав на вояків УПА активно використовували для їх виявлення авіацію, навіть бомбардували лісові масиви. Літаки також допомагали відшукати місця базування та перебування великих відділів УПА, навести внутрішні на них війська НКВД.

Згодом літаки використовували для боротьби з меншими відділами УПА. Зокрема, у доповіді МГБ УРСР про результати боротьби з підпіллям ОУН і УПА та його озброєними групами на території Української РСР за червень 1950 р. вказано, що підпільники влітку часто використовували для сховку хлібні посіви, що утруднювало їх розшук.

Зважаючи на те, що чекістсько-військові групи не здійснювали активних пошуків підпільників у хлібних посівах, аби не завдавати

Група співробітників Солотвинського райвідділу МГБ Станіславської області після завершення чергової операції з розшуку Миколи Твердохліба – «Грома». Квітень 1950 р.

господарських збитків, підпільники стали часто переховуватися в них і потаємно пересуватися між населеними пунктами, уникаючи в такий спосіб сутичок і переслідувань з боку МГБ.

Зважаючи на таку ситуацію, органи МГБ Рівненської обл. стали застосовувати з розшуковою метою літаки ПО-2 і досягли значних успіхів. Зважаючи на це, МГБ УРСР орієнтувало управління МГБ всіх західних областей України використовувати цю тактику в боротьбі з підпіллям.

Лише в червні 1950 р. УМГБ по Рівненській, Тернопільській та Станіславській обл. було проведено 13 успішних операцій із застосуванням літаків. У результаті комбінованих дій літаків та чекістсько-військових груп у густих посівах було виявлено й ліквідовано 17 підпільників ОУН, у яких було вилучено 29 одиниць зброї та різні документи¹¹.

¹⁰ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 90. – Арк. 277.

¹¹ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 90. – Арк. 132.

Органи МГБ УРСР активно використовували в боротьбі з підпіллям ОУН і УПА вибухові пристрої та отруту, які вміщували в пошту чи особисті речі підпільників. Зазвичай такі міни й отруту виготовляли у спеціальних лабораторіях. Міни були порівняно невеликі, але містили потужний заряд, а отрута була сильно концентрована. Потім їх за допомогою особливо важливої агентури вміщували в підпільну пошту або речі підпільників із розрахунком на те, аби пристрої спрацювали через певний час, щоб не розсекретити агентів.

11 липня 1953 р. у Білогірському р-ні Хмельницької обл. заарештовано члена Проводу ОУН Василя Галасу — «Орлана», його дружину Марію Савчин — «Марічку» та їхнього бойовика Миколу Приймаса — «Чумака».

На слідстві В. Галаса розповів, що одного разу ледь не загинув від міни, яку співробітники МГБ помістили в підпільну пошту. Тоді він перебував у Цуманському лісі Рівненської обл. Пошта надійшла з півдня, тобто від Крайового проводу ОУН «Поділля».

Підпільники, серед яких був сам В. Галаса, М. Савчин, окружний провідник «Ат», бойовик «Колодка», цуманський районний провідник «Іван» та два зв'язкові, які принесли пошту, — «Дмитро» і «Чорний», розпалили в лісі вогнище й розташувалися навколо нього. Аби швидше розібратися з поштою, В. Галаса став читати перші листи й доручив «Ату» розпаковувати решту кореспонденції. «Ат» робив це на відстані приблизно 4-х метрів від нього. У той час, коли В. Галаса читав пошту, а решта підпільників відпочивали, несподівано пролунав потужний вибух. Як виявилось, в одному з пакетів, які відкривав «Ат», була міна. Від вибуху окружний провідник «Ат» загинув, М. Савчин та «Колодка» отримали серйозні поранення. В. Галаса, «Іван» та «Дмитро» отримали легкі поранення. Неушкодженим залишився лише бойовик «Чорний», який у цей час збирав дрова.

У результаті вибуху вся група підпільників опинилася у вкрай скрутному становищі: загинув окружний провідник; поранення отримали зв'язкові, які мали вести групу далі; не було чим промити рани; одяг був пошматований уламками міни; не було продуктів¹². З іншого боку, на думку М. Савчин, яку вона висловила у своїх

¹² ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 139-140.

спогадах «Тисяча доріг», їм ще пощастило: якби міна вибухнула в підземному бункері, то, найімовірніше, вони б усі загинули, а їхнє тіла завалило б землю¹³.

Проаналізувавши цей випадок, В. Галаса дійшов висновку, що на одному з проміжних пунктів на підпільній лінії зв'язку діяли агенти МГБ (найімовірніше — самі ж підпільники, які під тиском МГБ погодилися на співпрацю) і саме вони за дорученням чекістів помістили міну в пошту й передали її далі. Розрахунок був простий: зважаючи на сувору конспірацію в підпіллі, ніхто навіть не знатиме, хто ж це зробив. Так воно й сталося.

Від отруйного газу, вміщеного в підпільну пошту, ледь не загинув Головний командир УПА В. Кук. Навесні 1951 р. член Проводу ОУН Петро Федун — «Полтава» через легального кур'єра передав лист до В. Кука, запакований у тюбик зубної пасти. Однак цього кур'єра виявили, і лист разом із паролями про дату й місце зустрічі потрапив до співробітників МГБ УРСР, які замінили його на інший, а сам тюбик начинили сильнодіючим отруйним газом.

Зустріч між справжнім кур'єром В. Кука та підставною особою із МГБ відбулася на вул. Академічній у Львові 16 квітня 1951 р., обмін листами успішно відбувся. В. Кук отримав тюбик із листом, перебуваючи в бункері. Коли він став відкривати тюбик, його запекли очі. Тоді він, зорієнтувавшись, у чому справа, одразу ж кинув тюбик на підлогу, разом зі своїми бойовиками вистрибнув на поверхню і не заходив назад, поки добре не провітрив бункер. Газ сильно вплинув на його зір, він став гірше бачити, але залишився живим.

Звісно, підпільники намагалися убезпечити себе від таких неприємностей. Оскільки це був далеко не перший випадок, коли співробітникам МГБ вдавалося начинити пакет із поштою ОУН отруйним газом або вибухівкою, В. Кук, П. Федун та Роман Кравчук — «Степовий», теж член Проводу ОУН, невдовзі дали вказівку керівникам підпілля розкривати всі пакети з організаційною поштою, яка прийшла через пункти зв'язку, таким способом: переховуючись в укритті за деревами або в ямах, прив'язувати до пакета мотузку й так тягнути за неї, щоб пакет розірвався на безпечній

¹³ Савчин М. Тисяча доріг. Спомини / Літопис Української повстанської армії. — Т. 28. — Торонто, 1995. — С. 393.

відстані. Лише коли після цього нічого не траплялося, рекомендовано ознайомитися з поштою¹⁴.

Однак за допомогою подібної операції із препаруванням міни чекістам вдалося знищити заступника Крайового проводу ОУН «Москва», який діяв на території Волині, Івана Троцюка — «Верховинця».

У червні 1950 р. УМГБ по Волинській обл. від одного зі своїх агентів отримало інформацію про те, що його викликає на зустріч «Верховинець», який, крім іншого, просить також придбати батарею живлення для радіоприймача.

З метою знищення «Верховинця» співробітники УМГБ по Волинській обл. вирішили використати його прохання купити батарею живлення до радіоприймача для виготовлення міни-сюрпризу.

У Києві за сприяння управління 2-Н МГБ УРСР було виготовлено спеціальну анодну батарею з потужним зарядом вибухівки. Для запобігання провалу операції міну-сюрприз виготовлено з тим розрахунком, щоб вибух відбувся не відразу, а через кілька днів після того, як підпільники почнуть користуватися цією батареєю. Чекісти розраховували на те, що підпільники в цей момент перебуватимуть у підземному сховищі і від вибуху міни всі загинуть.

7 жовтня 1950 р. підпільники «Адам», «Конон» та «Андрон» із охорони Крайового проводу ОУН «Москва» забрали батарею живлення у своєї довіреної особи. Чекісти стали очікувати результатів своєї комбінації.

Певний час ніяких відомостей про долю «Верховинця» у чекістів не було. Але 18 січня 1951 р. в с. Золочівка Демидівського р-ну Рівненської обл. співробітники МГБ вбили керівника Крайового проводу ОУН «Москва» Івана Литвинчука — «Дубового». Серед іншого в нього виявили документи, які свідчили, що всі його спроби встановити зв'язок зі своїм заступником «Верховинцем» успіху не мали, і тому він вважав його загиблим.

Зважаючи на це, УМГБ по Волинській обл. вжило заходів для уточнення того, що сталося з «Верховинцем».

25 січня 1951 р. в ході заходів із розшуку «Верховинця» чекісти через своїх інформаторів отримали повідомлення про те, що в с. Радомишлі Луцького р-ну Волинської обл. в одному з бункерів у

¹⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 16. — Арк. 304-305.

грудні 1950 р. начебто через необережність підірвалося кілька підпільників ОУН, серед яких були й керівники.

Цього ж дня у вказане село чекісти скерували агентурно-бойову групу, яка під виглядом СБ ОУН ініціювала розслідування даного випадку та з'ясування причин загибелі підпільників. У результаті вжитих заходів 27 січня 1951 р. бункер із трупами вбитих підпільників виявлено в садибі місцевого мешканця Олексія Корецького. Останній розповів, що дав згоду на побудову бункера під своїм будинком і переховував підпільників. 11 грудня 1950 р. підпільники перебували в бункері під його будинком і навіть запрошували його спуститися вниз і послухати разом з ними музику з радіоприймача. Однак невдовзі в бункері стався сильний вибух, у результаті якого «Верховинець», «Адам», «Конон» та «Андрон» загинули. О. Корецький боявся відповідальності перед радянською владою за переховування підпільників і тому не став нікого про це повідомляти¹⁵.

Слід зазначити, що підпільники ОУН і УПА також застосовували мінування для боротьби зі співробітниками МГБ. Вони мінували порожні бункери, лісові стежки, будинки і т.д. На таких прихованих мінах неодноразово підривалися чекісти.

У Підкамінському р-ні (тепер Бродівський р-н) Львівської обл. у 1949–1951 рр. діяла боївка «Панька», яка широко застосовувала в боротьбі з радянською владою міни, що збереглися з часів Другої світової війни. «Панько» замінував польову сумку, вручив її прихильниці ОУН та наказав занести в районний відділ МГБ. Коли чекісти відкривали її, пролунав вибух, однак жертв не було¹⁶.

«Панько» наклеїв на паркані в одному із сіл Підкамінського р-ну, де перебував заступник начальника місцевого райвідділу МГБ Літус, підпільну листівку. З іншого боку паркана він закріпив міну. Літус, виявивши листівку антирадянського змісту, намагався її зірвати, у результаті міна вибухнула й він загинув.

Під час подальшого розшуку «Панька» останньому вдалося знищити ще кілька автомашин і солдатів МГБ, мінуючи мости і дороги, але згодом чекісти вистежили та вбили «Панька»¹⁷.

¹⁵ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 72-79.

¹⁶ Там само. — Т. 61. — Арк. 296.

¹⁷ Там само. — Арк. 298.

ЗАСТОСУВАННЯ ОТРУТИ

Для боротьби з підпільниками ОУН і УПА співробітники МГБ УРСР застосовували спеціальні засоби, які дозволяли отруїти або знешкодити людину. Одним із них був засіб «Нептун-47» — хімічний препарат, якого непомітно підсипали в їжу і який майже не мав запаху та смаку. Звісно, що підпільники, яким підсипали такі засоби в їжу, навіть не здогадувалися про їх наявність. Після вживання отрути людина втрачала здатність пересуватися або засинала на 6-8 годин (або й більше).

Типовим прикладом використання засобу «Нептун-47» є чекістська операція із захоплення керівника Луцького окружного проводу ОУН Олександра Савири — «Яроша».

Чекісти знали про діяльність одного з найважливіших керівників підпілля на Волині ще з 1945 р., однак, незважаючи на всі вжиті заходи, тривалий час не могли виявити місця його перебування.

У 1953 р. співробітники органів держбезпеки УРСР залучили до співпраці мешканця одного із сіл Теремнівського р-н Волинської обл., який раніше мав контакт із підпільниками та надавав їм матеріальну допомогу*. Він особисто знав оточення О. Савири, і тому чекісти сподівалися, що рано чи пізно підпільники звернуться до нього по допомогу.

13 травня 1953 р. «А» повідомив Теремнівський райвідділ МГБ, що підпільники О. Савири — «Ярош» та надрайонний провідник Микола Стасюк — «Василь» перебувають у нього на обійсті в сараї. Оскільки чекісти хотіли захопити О. Савиру живим, щоб отримати від нього свідчення про діяльність підпілля та місця перебування його учасників, то вирішили застосувати для цього спеціальний засіб «Нептун-47».

Для захоплення «Яроша» та «Василя» господареві будинку, де вони перебували, конспіративно вручили «Нептун-47» із завданням застосувати його — розчинити в молоці й віддати підпільникам, як тільки стемніє. Аби уникнути розправи підпільників над господарем у разі виявлення спеціального засобу, неподалік від будинку засіла чекістсько-військова група, яка мала роззброїти й

Чекістсько-військова група Дрогобицького райвідділу МГБ перед операцією з розшуку Дублянського районного проводу ОУН(б). 1949 р.

доставити в УМГБ захоплених учасників ОУН у разі, якщо вони після вживання «Нептуна» залишилися би в будинку.

Дружина «А» влила препарат у молоко і, скуштувавши його, виявила, що молоко гірчить. Незважаючи на це, вона розлила молоко у два півлітрові горнятка й віднесла у стодолу підпільникам.

Перевіривши стодолу через півгодини, дружина господаря виявила, що підпільники випили молоко (в одному горнятку залишалося менше склянки) і зникли. Судячи з усього, «Ярош» і «Василь» помітили щось підозріле й намагалися якнайшвидше і якнайдалі втекти з місця події. При цьому їхній відхід залишився непоміченим як для господарів будинку, так і для чекістсько-військової групи, яка перебувала неподалік.

Хоча в документах цього не зазначено, але не виключено також, що господар будинку, вимушений під тиском обставин співпрацювати з органами МГБ, переживав про долю своєї родини й тому просто не захотів своєчасно повідомляти їх про застосування

* Зважаючи на чинне законодавство України, яке забороняє оприлюднювати справжні імена та псевдоніми агентури МГБ УРСР, назвемо його просто «А».

Вїзд бійців внутрішніх військ МГБ в с. Жовтанці Львівської області на появу підпільників. 1950 р.

препарату, щоб не втрапити в перестрілку між отруєними підпільниками і чекістами.

Через 20 хвилин, коли, за розрахунками, підпільники вже мали перебувати під дією «Нептуна», по їхніх слідах пущено два службово-розшукові собаки. Однак жоден із них не зміг взяти слід.

У зв'язку з цим чекісти на місце подій кинули військовий підрозділ для оточення місця ймовірного перебування втікачів. При цьому враховували, що підпільники, будучи під впливом «Нептуна», могли пройти півтора-два кілометри, після чого перебували в безпомічному стані 5-6 годин. Це дозволило б співробітникам МГБ виявити їх до світанку.

Близько 6-ї години ранку 14 травня 1953 р. військовий секрет у складі трьох солдатів виявив обох підпільників ОУН, що лежали на полі за два кілометри від будинку, де їх отруїли. Побачивши, як до них наближається мол. серж. Ворков, підпільники піднялися і спробували втікати, причому один із них відкрив вогонь по солдатах. Солдати відкрили вогонь у відповідь, у результаті чого обидва втікачі були вбиті.

Таким чином, за допомогою використання спеціальної добавки в їжу чекісти вбили керівника Луцького окружного проводу ОУН та захопили цінні підпільні документи¹⁸.

Підпілля ОУН і УПА добре знало про те, що чекісти розробили спеціальні отруйні засоби, які вручають своїм інформаторам та агентам із завданням отруювати підпільників і захоплювати їх живими. У зв'язку із цим Служба безпеки ОУН розробила спеціальну інструкцію «Про снодійні засоби» щодо запобігання отруєнню підпільників. Інструкція датована серпнем 1951 р. Її доводили до відома всіх підпільників для впровадження в життя. Автором інструкції був підпільник «Т-48»¹⁹.

У документі вказано, що з часу приходу більшовиків у Західну Україну пріоритетним для них є питання ліквідації ОУН. На думку «Т-48», у 1951 р., коли світ був охоплений психозом «холодної війни», це питання стало ще гостріше, і тому воно є основним у всіх заходах радянської каральної системи.

Автор інструкції зазначив, що оскільки в чесній і відкритій боротьбі більшовики не в змозі добитися повної ліквідації українського підпільного руху, вони не соромляться найпідліших і віроломних засобів, аби лише досягти своєї мети. Вони почали використовувати хімію, доручаючи своїм ученим створювати снодійні засоби без запаху та смаку, які можна було б підмішувати в рідкі й сухі продукти, напої, тютюн.

«Т-48» підкреслив, що такі засоби чекісти видавали своїй агентурі разом із радіосигнальними апаратами, через які можна повідомити оперативному працівникові про отруєння підпільників. Завдяки застосуванню таких методів у полон неодноразово потрапляли живими навіть найбільш ідейні підпільники, які в іншій ситуації ніколи б не здалися живими ворогові²⁰.

Унаслідок ахоплення підпільників живими співробітники МГБ отримували подвійну користь.

По-перше, вони за допомогою захоплених ліквідували організаційні ланки підпілля.

¹⁸ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 19-21.

¹⁹ Там само. — Арк. 133-138. Можливо, «Т-48» — це керівник СБ Коломийського окружного проводу ОУН Роман Тучак — «Клим».

²⁰ Там само. — Арк. 133.

По-друге, здійснювали заходи з компрометації підпільного руху серед цивільного населення, вносили дезорганізацію в українські маси тим, що, мовляв, підпільники самі з'являються з повинною і видають людей, які їм допомагають.

В інструкції відзначено, що після захоплення підпільників живими чекісти намагалися будь-якими засобами, в т.ч. катуваннями, дізнатися від них усі організаційні таємниці — таємні пості керівництва підпілля, розташування криївок, складів із продуктами, зв'язки з місцевим населенням. Звісно, що деякі підпільники не витримували таких допитів й видавали частково або повністю все, що знали.

Зважаючи на такі обставити, «Т-48» рекомендував вжити певних заходів для запобігання отруєння підпільників. Він зазначав, що підпілля не має будь-яких хімічних препаратів, які могли б допомогти протидіяти отруті, тому єдиним виходом для підпільників вважав надзвичайну обережність і ретельне вивчення людей, з якими доводиться працювати, а також ретельне вивчення методів боротьби чекістів.²¹

Зважаючи на зазначені обставини, «Т-48» зобов'язав усіх керівників та рядових учасників підпілля застосовувати такі застережні заходи:

1. Шукати контакти з новими людьми, які могли б переховувати підпільників. У підпільників частіше за все було так, що, перебуваючи на території, вони постійно брали продукти й переховувалися у своїх старих знайомих, а не шукали нових баз. «Т-48» рекомендував пам'ятати, що такі будинки часто бувають розконспірованими, а їхні господарі можуть бути завербованими й під тиском обставин можуть погодитися на все. Саме такі «старі бази» співробітники МГБ й використовували для отруєння і захоплення на них підпільників. Тому рекомендовано брати продукти в таких будинках, де ворог не розраховує на появу «хлопців з лісу».

2. Під час переходу та квартирування треба точно дотримуватися такого правила: усі підпільники однієї групи не мають права їсти одночасно: частина їсть, а інша частина має їсти не раніше ніж за годину. Цього привила «Т-48» рекомендував дотримуватися навіть у найбільш перевірених господарів.

²¹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 134.

3. Отримуючи продукти, спочатку давати попробувати їх господарям, стежити за їхньою реакцією, а через годину їсти самим, причому так, як вказано в п. 2, тому що чекісти могли підсипати в їжу снодійне повільної дії.²²

4. Якщо затриматися в господарстві, щоб поїсти, неможливо через небезпеку, слід забрати продукти з собою, піти в надійне місце і їсти там. При цьому вжити заходів для замаскування напрямку відходу й перевірити, чи ніхто не йде слідом. У надійному місці також їсти не одночасно.

5. Під час піших переходів не можна пити води з криниць, які не мають стоку, оскільки вони можуть бути отруєні. Саме тому доволі часто підпільники пили воду зі струмків, які отруїти неможливо.

6. Людей, у яких доводиться брати продукти, попереджати про наслідки підсипання снодійного засобу та отрути — ліквідацію всієї родини та конфіскацію майна.

7. На запитання господарів «Чому всього не їсте?» ввічливо відповідати: «У продуктах може бути снодійний засіб, тому вимушені вчиняти так, хоча вам цілком довіряємо. Маємо наказ проводу і повинні його дотримуватися». Стежити за тим, щоб грубою відповіддю не налаштувати проти себе населення.

8. На території стежити за цигарками, оскільки були випадки, коли й вони були отруєні.

9. Якщо сталося так, що один підпільник вжив отруту або снодійне, а другий не їв, то цей другий має на місці організувати захист, перенести отруєного в надійне місце, а якщо йому це не під силу — організувати місцевих людей для перенесення підпільника. Місцевих мешканців відпустити лише після одужання отруєного. «Т-48» у разі отруєння рекомендував не витрачати ані хвилини, тому що агенти МГБ про отруєння повідомляють радіосигналом.²³

У разі переслідування й неможливості втечі отруєного слід застрелити, а про обставини події відразу ж доповісти керівникам.

10. На постоях у лісі слід усі продукти варити, а сало чи ковбасу пересмажити, щоб високою температурою знешкодити снодійні засоби.

²² ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 135.

²³ Там само.. — Арк. 136.

11. Коли з постою частина групи прямувала на територію, вона мала сказати решті, у кого буде харчуватися, щоб у разі неприємностей можна було швидко розшукати винних. Рекомендувалося домовлятися про запасні зустрічі в інших будинках на випадок загрози, а також про час повернення з території, щоб у разі небезпеки негайно йти з місця постою²⁴.

«Т-48» рекомендував дотримуватися обережності не лише на території, а й у підземних бункерах, оскільки були випадки, коли підпільники вживали їжу від людей, в господарстві яких містився бункер, після чого засинали і їх живими захоплювали чекісти, цьому питанню також приділено велику увагу:

1. Старатися по можливості, щоб постачання їжі в криївку не залежало від господарів, в обійсті яких вона міститься. Якщо господар подає воду, то її треба кип'ятити і вживати лише такою.

2. Якщо продукти в бункер постачає господар, то їсти всім разом не можна і слід дотримуватися тих самих заходів безпеки, що й на території.

«Т-48» вважав, що головним запобіжним заходом проти давання снодійного внутрішньою агентурою (підпільниками ОУН, яких завербували співробітники МГБ) має бути виключно «революційна пильність»²⁵.

ЗАСТОСУВАННЯ ОТРУЙНИХ ГАЗІВ ПІД ЧАС ЗАХОПЛЕННЯ ПІДПІЛЬНИКІВ У КРИЇВКАХ

Співробітники МГБ УРСР застосовували отруту й у разі виявлення повстанських криївок. За допомогою отруйного газу та ракет, які кидали в бункери, чекісти намагалися захоплювати підпільників живими.

Типовим прикладом може бути операція із захоплення члена Проводу ОУН Петра Дужого та його підлеглих у с. Дев'ятники Дрогобицької (нині — Львівської) обл. Згідно із «Протоколом затримання» від 4 червня 1945 р. чекісти виявили у криївці повстанців, які відхилили пропозицію здатися. Тоді оперативний НКВД у

криївку «кинули гранати та ракети. Від накопичених газів бандити почали задихатися, під сараєм сусіднього будинку почувся стогін. Внаслідок вжитих заходів із розкопок криївки звідти витягнуто 8 осіб, в тому числі 7 чоловіків та 1 жінку»^{*26}.

Слід зазначити, що операції із захоплення підпільників у криївках часто призводили до втрат серед співробітників МГБ.

19 серпня 1945 р. (за іншими даними — 1944 р.) Миколаївський райвідділ НКГБ Дрогобицької (нині — Львівської) обл. проводив операцію з розшуку бункерів біля с. Розділ. У ній брало участь керівництво (полковники та майори) зі Стрия, начальник райвідділу НКГБ, офіцери та солдати — усього приблизно 50 осіб. Оточивши лісовий масив, у якому, за даними інформаторів НКГБ, мали бути криївки, вони розпочали прочісування.

Об 11-12 год. дня під час прочісування лісу один із червоноармійців помітив пенюк, зарослий мохом, збив його ногою і побачив, що під ним була дошка. Він негайно повідомив про це керівникові операції — полковнику. Той підійшов, уважно оглянув і покликав до себе керівників райвідділу МГБ, аби показати, як замаскована криївка. Далі чекісти відкрили вхід до криївки, і звідти пролунав постріл.

Після цього 10-15 бійців почали розкопувати криївку, а всі керівники операції відійшли на 20 метрів від цього місця. У цей же час військовослужбовці у зв'язку з відсутністю гранат почали палити соломі, щоб димом викурити підпільників. Несподівано на відстані 5 метрів від керівників операції відкрився другий вхід у бункер, замаскований мохом, з нього вистрибнув підпільник з автоматом. Полковники, майори та солдати, які брали участь в операції, кинулися тікати в різні боки. Підпільник відкрив вогонь і чергою з автомата вбив двох майорів НКГБ. Чекісти оговталися й відкрили вогонь у відповідь. Підпільник почав тікати, наштотхнувся на двох військовослужбовців, яких також убив з автомата, кинув гранату і,

* Тоді чекісти захопили Крайового референта пропаганди Петра Дужого — «Аркадія», представника ГК УПА Михайла Медведя — «Кременя», заступника крайового референта пропаганди Миколу Дужого — «Вирового», машиністку Марію Юрчак — «Марійку», охоронців «Гонтара» й Дмитра Сусика, господарчого «Горя» та власника будинку.

²⁶ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 72362-ФП. — Арк. 7. Був опублікований у «Літописі УПА», канадська серія, том 26 (про УГВР).

²⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 137.

²⁵ Там само.. — Арк. 138.

користуючись незлагодженістю дій чекістів, — зник у лісі. Разом з ним з бункера вийшли та втекли ще двоє підпільників, зникнення яких через розгубленість майже ніхто з учасників операції не помітив.

Невдовзі криївку розкопали, з неї було вилучено велику кількість радянських грошей, три друкарські машинки, дві рації, документи, підпільну літературу тощо. За даними НКГБ, у цій криївці могли переховуватися керівники підпілля «Федір» та «Явір» (справжні імена та прізвища не встановлено)²⁷.

Отож, за допомогою отруйного газу, ракет або інших засобів чекістам іноді вдавалося захопити в криївках живими керівників українського підпілля. Однак ці операції не завжди були успішними. Досить часто підпільники в бункері розуміли, що їх намагаються отруїти або приспати газом, і, не бажаючи здаватися живими, — пускали кулю собі в скроню.

ЗАСТОСУВАННЯ РАДІОСИГНАЛІЗАЦІЙНИХ АПАРАТІВ «ТРИВОГА»

Радіосигналізаційні апарати «Тривога» співробітники МГБ використовували для зв'язку зі своїми найбільш цінними агентами, котрі працювали над виявленням підпільників ОУН і УПА.

Принцип роботи з цією технікою був такий. У будинку довіреного агента чекісти конспіративно встановлювали апарат «Тривога» порівняно невеликого розміру, зазвичай закопували або ретельно замаскували його. У разі появи підпільників у селі агентом досить було натиснути на одну кнопку, щоб передати сигнал, який отримував черговий у районному відділі МГБ на пульті. Після цього на місце події вирушала оперативно-військова група, завданням якої було захопити або знищити підпільників. За вмілого використання ніхто з місцевих мешканців навіть не здогадувався про наявність цього апарату в селі.

Практичне використання радіосигналізаційних апаратів «Тривога» дозволило чекістам вирішити одне з основних своїх завдань щодо швидкого та конспіративного зв'язку з агентурою. Застосу-

*Нарада співробітників МГБ на місцевості.
Івано-Франківська область, початок 1950-х рр.*

вання апаратів для подання сигналів про появу підпільників суттєво допомогло військовим підрозділам розшукувати їх. У тих управліннях та відділах МГБ, де правильно застосовували цю техніку, були досягнуті значні успіхи в боротьбі з ОУН і УПА²⁸.

Радіосигналізаційну техніку почали широко використовувати в західних та окремих східних областях України з червня 1948 р. За період 1948–1950 рр. за допомогою апаратів «Тривога» було виявлено та знешкоджено 136 керівників підпілля. Зокрема, в Станіславській (нині — Івано-Франківській) обл. чекісти виявили й знешкодили 69 провідників та учасників ОУН. За допомогою вмілого застосування радіотехніки знешкоджено таких керівників підпілля, як заступник провідника опозиційного Крайового проводу ОУН «Одеса» Святослав Титко — «Роман», керівник окружного проводу «Схід» «Дем'ян», керівник Демидівського районного проводу ОУН

²⁷ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 162–163.

²⁸ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 1.

«Ярослав», політичний референт Золочівського окружного проводу ОУН «Січовий» та інші²⁹.

Проводячи заходи з розшуку боївкарів СБ Бучацького районного проводу ОУН в Тернопільській обл., оперативні працівники місцевого райвідділу МГБ дізналися, що два учасники групи переховуються в с. Берем'яни.

У зв'язку з цим чекісти доручили своїм агентам, які мешкали в цьому селі, зайнятися розшуком інформації про місце перебування підпільників, а для швидкого та конспіративного зв'язку в їхніх садибах встановлено апарати «Тривога», причому один із них нової вдосконаленої моделі, для передавання закодованих сигналів.

Крім того, у с. Берем'яни в одному з господарств була конспіративно розміщена чекістсько-військова група, особовий склад якої пробув у засідці 11 днів. У розпорядженні групи також був апарат «Тривога».

На 12-й день по радіоапарату «Тривога» чекісти отримали закодоване повідомлення про те, що один з агентів помітив двох підпільників, які переховуються в селі в одному з будинків.

Прийнявши сигнал, чекістсько-військова група негайно виїшла на операцію, виявила підпільників і запропонувала їм здатися живими. Однак учасники СБ ОУН вчинили збройний спротив, відтак загинули³⁰.

Вигодський районний відділ МГБ Станіславської обл. отримав дані про те, що в с. Кропивник часто з'являються члени куща ОУН «Верх», «Сокіл» та інші.

Зважаючи на віддаленість цього села від райцентру, інформація про появу підпільників у райвідділ МГБ постійно надходила із запізненням, через що підпільники тривалий час безперешкодно уникали переслідування.

Для своєчасного інформування про перебування підпільників у селі в будинку одного з місцевих агентів МГБ 28 червня 1950 р. було встановлено апарат «Тривога».

Майже через місяць, 26 липня 1950 р., у райвідділі МГБ було отримано радіосигнал про появу підпільників у с. Кропивник. На

Чекісти УКГБ в Івано-Франківській області з мешканцями села Верхня Липиця Рогатинського району після віднайдення бункера, в якому був виявлений та вбитий підпільник «Петро». 1960 р.

цей сигнал негайно виїхала чекістсько-військова група, яка виявила та заблокувала будинок, де вони переховувалися.

Внаслідок проведеної операції члени куща ОУН «Верх» та «Сокіл» загинули³¹.

Водночас співробітники управління 2-Н МГБ УРСР вважали, що поряд із позитивними результатами застосування радіосигналізаційної техніки й незважаючи на допомогу, надану управлінням МГБ в західних областях України, станом на кінець 1950 р. цінну апаратуру використовували незадовільно.

Начальник 4-го відділу управління 2-Н МГБ УРСР інж.-май. Александров зазначав, що станом на 14 січня 1951 р. із 1169 встановлених апаратів «Тривога» було прийнято 186 сигналів про появу підпільників у населених пунктах. Але з огляду на вайлуватість окремих начальників і співробітників райвідділів МГБ, із

²⁹ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 90. – Арк. 66-67.

³⁰ Там само. – Арк. 1-2.

³¹ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 90. – Арк. 4.

186 отриманих сигналів було реалізовано лише 52, при чому знешкоджено 136 підпільників³².

За період 1949–1950 рр. було офіційно зареєстровано 80 випадків запізньєн із виїздами чекістсько-військових груп на прийняті сигнали до місць появи повстанців, внаслідок чого упущено 193 підпільники, хоча про їхню появу інформатори МГБ своєчасно подавали радіосигнали.

Проведеною управлінням 2-Н МГБ УРСР у 1950 р. перевіркою було встановлено низку недоліків у використанні апаратів «Тривога», а саме:

1. З наявних в управліннях МГБ апаратів «Тривога» використовували не більше 25–30%, а решта техніки лежала на складах.

2. Апарати «Тривога» встановлювали лише в тих районах, де місцеві начальники райвідділів МГБ по-справжньому оцінили перевагу радіотехніки в оперативній роботі, самі вимагали в обласно-го керівництва цю техніку, а потім успішно її застосовували.

3. Керівники відділів 2-Н в обласних управліннях МГБ не змогли досягти того, щоб застосовувати радіотехніку передусім у тих районах, де підпілля ОУН діяло найсильніше. Наприклад, у 1950 р. апарати «Тривога» взагалі на застосовували в Деражнянському, Острозькому, Рівненському та інших районах Рівненської обл.

4. У багатьох випадках через невмілу роботу з агентами значну частину апаратів «Тривога» встановлено в недостатньо перевірених МГБ осіб (тобто — у прихильників підпілля), які по кілька місяців тримали апарати без жодних результатів, радіосигналів про появу підпільників не подавали й обманювали оперативників.

Лише в тодішній Дрогобицькій обл. у 1950 р. було встановлено близько 70 апаратів «Тривога», а результатів не було.

5. Чимало агентів, які під тиском обставин вимушені були погодитися співпрацювати з МГБ, вели подвійну гру. Зокрема, два агенти одного з райвідділів МГБ Львівської обл. тривалий час утримували у своїх будинках апарати «Тривога», а сигналів про появу підпільників не подавали.

Лише після того, як співробітникам МГБ з інших джерел стало відомо, що підпільники продовжують відвідувати села, в яких жили ці агенти, було вжито відповідних заходів. Чекісти зняли

апарати «Тривога» в агентів і пояснили їм, що апарати потребують ремонту, а замість знятих видадуть нові.

Через певний час агентів викликали на конспіративні квартири, де їм видавали макети під виглядом справжніх апаратів, які вони мали доставити до своїх будинків, встановити й законспірувати.

Коли агенти поверталися з макетами апаратів кожен у своє село, по дорозі в лісових масивах їх конспіративно заарештовували спеціально підготовлені агентурно-бойові групи МГБ, які проводили розслідування під виглядом СБ ОУН.

У результаті цих заходів чекісти встановили, що агенти співчували підпіллю й надавали йому допомогу.

6. Окремі начальники райвідділів МГБ формально підходили до виконання вказівок з Києва про активне використання радіосигналізаційної апаратури. Не завжди забезпечували надійне прийняття сигналів на приймальних пунктах. Зафіксовано випадки, коли сигнали подавали на відстань 15–20 кілометрів, через що надіслані для затримки учасників підпілля оперативники не встигали своєчасно прибути на місце подій. Не всі чекістсько-військові групи, які діяли в районах, використовували переносні приймальні апарати.

7. У практиці діяльності органів МГБ часто траплялися випадки, коли за прийнятими радіосигналами про появу підпільників чекістсько-військові групи виїжджали на місце події з великим запізненням і не встигали реалізувати інформацію. Лише в 1949 р. було зареєстровано 75 випадків запізнення з виїздами за радіосигналами чекістсько-військових груп на місце події. У результаті повільних дій начальників райвідділів та інших керівників операцій близько 200 підпільників змогли втекти від переслідування³³.

Зокрема, за липень та серпень 1950 р. лише у Львівській обл. було зареєстровано 8 випадків, коли інформатори МГБ своєчасно подавали радіосигнали про появу підпільників, але затримати їх із різних причин не вдалося.

2 липня 1950 р. надійшло повідомлення про появу підпільників у с. Зарудці Червоноградського р-ну Львівської обл., 23 липня 1950 р. в цьому ж районі із с. Завадів отримано інформацію про появу підпільників. 22 серпня 1950 р. із с. Стремінь Великомоствіського району Львівської області надійшов сигнал про появу підпільників,

³² ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 68.

³³ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 10–13.

а 23 серпня 1950 р. із с. Гумани-Заболотні Бузького району — про появу 13 підпільників. У всіх перелічених випадках чекістсько-військові групи МГБ виїжджали за радіосигналами із запізненням й упустили підпільників³⁴.

8. У деяких обласних управліннях технічні засоби давали нестійкий результат. Зокрема, в УМГБ по Станіславській обл. в 1949 р. було реалізовано 10 радіосигналів про появу підпільників, а в 1950 р. — лише один. На 1 січня 1951 р. із 40 наявних у резерві апаратів «Тривога» було встановлено лише 6, з них у грудні 1950 р. — лише три³⁵.

9. В УМГБ по Тернопільській обл. за весь 4-й квартал 1950 р. зовсім не проводили встановлення апаратів «Тривога», що свідчило про їх недооцінку керівництвом управління.

Зокрема, заступник начальника відділу 2-Н УМГБ по Тернопільській обл. Дубовий повідомив комісії управління 2-Н МГБ УРСР, що йому зовсім не потрібні апарати «Тривога», він і без них переб'є підпільників³⁶.

10. Іноді траплялися випадки порушення правил зберігання цілком таємних радіоапаратів. У Тернопільській області чекісти загубили й не знайшли один апарат. У Солотвинському районі Станіславської обл. через погане маскування підпільники виявили агента МГБ й апарат «Тривога» і викрали їх. Про цей надзвичайний випадок райвідділ навіть не повідомив керівництво, і його лише згодом виявили співробітники обласного управління³⁷.

Допущені недоліки в роботі з радіосигналізаційними апаратами можна пояснити ще й тим, що деякі начальники районних і міських відділів МГБ недооцінювали всього значення застосування радіотехніки в агентурно-оперативній роботі, не хотіли морочитися з цією технікою, боялися відповідальності за наслідки, якщо апарат потрапить до ненадійних людей.

У багатьох відділах 2-Н обласних управлінь, райвідділах та міськвідділах МГБ начальники мало популяризували радіосигналізаційну техніку серед оперативного складу. Багато оперативних

Чекісти на привалі під час операції з розшуку підпільників

працівників навіть не були ознайомлені зі змістом директиви МГБ УРСР щодо її використання.

З іншого боку, позитивні приклади використання апаратів «Тривога» засвідчили, що добре підготовлені й чітко реалізовані заходи проти підпілля ОУН були цілком ефективним і своєчасним засобом для налагодження швидкого й конспіративного контакту з інформаторами.

Врешті, застосування радіосигналізаційних засобів за хорошої організації роботи надало відчутну перевагу чекістам, особливо в захопленні керівників підпілля, які були особливо ретельними в дотриманні правил конспірації³⁸.

У підсумку слід зазначити, що станом на 1951 р. усі УМГБ західних областей України були в достатній кількості забезпечені справними радіосигналізаційними апаратами «Тривога». Однак, на думку інженер-майора Александрова, усю цю цінну техніку та

³⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 13.

³⁵ Там само. — Арк. 69.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. — Арк. 70.

³⁸ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 13-14.

наявний штат досвідчених радіоспеціалістів усе ж використовували незадовільно³⁹.

ВИСНОВКИ

Органи державної безпеки УРСР у боротьбі з підпіллям ОУН і УПА активно застосовували спеціальні й технічні засоби. Слід зазначити, що іноді вони приносили успіх чекістам, а іноді — ні.

Підпільники ОУН і УПА застосовували у відповідь контрзаходи з таким самим успіхом: іноді вдало, іноді — ні. Однак сили були нерівні, тому чекісти мали значну фізичну й матеріальну перевагу. Із кожним роком підпільників ставало все менше й менше.

Активне використання радянськими спецслужбами отрути, службово-розшукових собак та інших заходів було зумовлене надзвичайно жорстоким характером протистояння з ОУН і УПА та впертим спротивом українського підпілля, подолати який без цих засобів було практично нереально.

Керівники органів держбезпеки УРСР протягом 1944-1955 рр. надавали великого значення активному застосуванню та широкому впровадженню подібних методів роботи. Судячи зі збережених документів, кожне обласне управління НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ, райвідділи та їхній апарат були порівняно непогано забезпечені радіосигналізаційними апаратами, отрутою, службово-розшуковими собаками тощо. Якщо ж була відчутна нестача техніки, знаходили інші методи боротьби з підпіллям. Не всі операції були успішними, але поступово чекісти перемагали підпілля. Завдяки налагодженню роботи з переслідування підпільників та активному використанню додаткових засобів чекісти зуміли досягти значних успіхів у боротьбі з підпіллям і до середини 1950-х рр. повністю розгромили його.

Застосування спеціальних засобів є цікавою сторінкою боротьби радянських спецслужб із підпіллям ОУН і УПА, яка потребує від дослідників українського визвольного руху подальшого опрацювання.

³⁹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 90. — Арк. 70.

ВАСИЛЬ ДЕРЕВІНСЬКИЙ

ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ В ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІЙ КОНЦЕПЦІЇ ОУН

Взаємовідносини між сусідніми національними спільнотами складалися й складаються під впливом різноманітних обставин — політичних, економічних, культурних тощо. Процес їхнього етнічного й політичного зміцнення нерідко призводив до зіткнення інтересів, на основі чого розгорталися збройні конфлікти. Їхній результат був різний — від ослаблення завойовницьких тенденцій до поневолення слабшої сторони. У другому випадку поневолювач спрямовував свої дії на довічне закріплення захоплених територій за собою. З огляду на це поневолений етнос або зникав, або ціною жертвованої боротьби залишався існувати та згодом відновлював незалежність.

Українсько-польські міжнаціональні відносини мають досить подібних рис світового етнонаціонального процесу. Особливо яскравим з цього огляду виявилось ХХ ст., коли два сусідні народи замість того щоб розвивати мирні добросусідські відносини, здійснювали жорстоку боротьбу між собою. Початок двадцятого століття був періодом активізації як українського, так і польського відродження. Однак польські лідери не обмежилися відновленням власної держави, а доклали зусиль до повалення Української й захопили українські землі, спричинившись тим самим до відновлення та загострення давнього українсько-польського антагонізму.

Знищення і поділ Української держави сусідніми країнами (СРСР, Польщею, Румунією і Чехословаччиною) призвели до створення українських визвольних структур по всіх українських землях. Спектр організацій, що постали в поневоленій Польщею частині України, був різноманітний: від легальних політичних партій до підпільних військових формувань, що сповідували еволюційно-парламентські або збройно-революційні методи відновлення